

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ В 1 тис. НАШОЇ ЕРИ

Проблеми етнічної історії українців Закарпаття ще не були предметом спеціального дослідження. Якщо ж вони вивчалися, то лише побіжно. У зв'язку з цим виникла потреба окреслити предметну область таких досліджень. Наголошуємо, що етнічні процеси і етнологенез, тобто зміна властивостей етнічних спільнот на всіх етапах їх історичного існування, складають предметну область такої дисципліни як етнічна історія.

При вивченні етнічних процесів увага зосереджується на змісті, характері і поступальності подій, що зумовлені природньо-географічними, соціально-політичними, демографічними, міграційними і іншими чинниками та активністю міжетнічних контактів (26. - с. 536; 30. - с. 53, 58; 42. - с. 36; 66. - с. 26). Під етнологенезом розуміємо сукупність соціально-культурних, біологічних та історичних процесів, пов'язаних із формуванням і функціонуванням етносів від початків виникнення до складання їх етнічного обличчя та зникнення з історичної арени. Іншими словами вивчення етнологенезу дає відповідь на запитання, чому в одних етносів існують сталі етнокультурні традиції, а в інших - вони майже повністю відсутні (42.- с. 60; 66. - с. 80, 557).

Існуючи в історичному часі, етноси не лише зберігають свою етнічність шляхом передачі традицій від покоління до покоління, а й самі постійно розвиваються, змінюючи свою ментальність і поведінкові стереотипи. У ході історичних процесів на етноси та їх складові частини (субетноси і етнографічні групи) впливають різноманітні чинники: природньо-географічні, соціально-політичні, історико-культурні, психологічні та ін. Водночас діють і біологічні фактори, бо кожний етнос чи його окремі складові, в результаті довготривалої ендогамії сформувались в окремі популяції чи локальні популяційні групи (14. - с. 62-63, 66, 235, 243, 283-287; 25. - с. 25, 41; 66. - с. 97-98, 115-117).

Етноси, постійно перебуваючи в діяльній бутті в історичному часі, завжди знаходяться на певних етапах етнологенезу, що, звичайно, співпадають з основними етапами етнічної історії. Останні визначаються критеріями, що засвідчують помітні зміни в основних рисах етносів, чи їх складових. До таких рис відносимо як господарсько-культурні і побутові традиції, так традиції мовлення,

етнічної свідомості і самоідентифікації, поведінкові стереотипи, ментальність і т. ін. (63. - с. 89-90; 67. - с. 472). На основі перерахованих критеріїв з'ясовується і уточнюється сутність етнічних процесів на кожному з етапів історичного розвитку етносів чи їх етнографічних складових.

Найшвидше змінюються політичні та економічні характеристики етносів, а найвиразніше вони проявляються в політичних перетвореннях, соціальній структурі етносів та їх господарсько-культурних новаціях. Все вони мають виражений етнооб'єднаний чи етнорозмежувальний характер (14. - с. 66, 243, 383-387; 25. - с. 25, 41; 66. - с. 97-98, 115-117). Сам змєт цих процесів засвідчує важливу роль соціально-політичних чинників при визначенні етапів етнічної історії.

В етапах етнічної історії проявляються як характер етнічних процесів, так і зміст основних устремлень-домагань етносів чи їх територіальних складових. Серед основних устремлень найчастіше і найвиразніше проявляються такі як: намагання зберегти свою етнічну і культурно-побутову самобутність та ідентичність; домагання політичної, культурної і господарської гегемонії в державі чи в певному етнографічному просторі. Устремління-домагання часто співпадають з характером етнічних процесів, етнополітичним і господарсько-культурним розвитком етнічних спільнот. Саме вони дають можливість засвідчити помітні зрушення в історії, соціальних реаліях, ментальності, культурно-побутових і поведінкових стереотипах.

На основі названих домагань-устремлень та критерій-характеристик в етнічних процесах Закарпаття II - IX ст. виділяємо три етапи: а) Початки слов'янізації (II - V ст.); б) Етнокультурного розвитку слов'ян (VI - VII ст.); в) етнокультурного домінування слов'ян (VIII - IX ст.).

Археологи, вбудувавши таблиці змін археологічних культур, пов'язавши їх з певними етнічними спільнотами і уточнивши шляхи міграції окремих етносів, вже визначили загальні тенденції господарського, політичного, культурного і, частково, етнічного розвитку Закарпаття упродовж II - IX ст. При цьому головними чинниками зміни етнічного складу населення краю вони вважають міграцію чужоетнічних елементів і лише зрідка враховують внутрішній, господарський, політичний, соціальний і етнокультурний розвиток місцевого населення.

Обмеженість таких підходів особливо помітна при оцінці ролі північнофракієвської (гето-дакійської) етнокультурної спільноти у

розвитку етносів Центральної Європи I тис. до н.е. - II ст. н.е. Окремі археологи та історики із захопленням пишуть про високий господарсько-культурний і політичний розвиток гето-даків, про їх визначальний вплив на сусідні етноси, зокрема на румунів (39. - с. 10-16; 40. - с. 10-86; 47. - с. 378). Але вони так і не дали достатньо аргументованої відповіді на питання про рівень етнокультурної єдності та інтегрованості гето-дакійської спільноти. Якщо гето-даки були сконсолідовані у єдину етнічну спільноту, то не могли зійти з історичної арени упродовж якихось 200 років, бо протягом такого часу зберігається живий зв'язок поколінь (антропологі окреслюють тривалість одного покоління 25 роками; а етнологи - 30 роками, бо вважають, що нащадку треба ще передати її етнокультурні традиції). Як свідчать історичні долі басків, євреїв, диган, курдів та, врешті, й українців Закарпаття, етнорозмежувальні процеси не можуть призвести до зникнення етносу за такої історично короткої відірваності часу. А це означає, що етнічні культурно- побутові традиції, у першу чергу мова і святково-обрядова культура гето-даків мусили б зберегтись аж до кінця V - середини VI ст. У такому випадку візантійські автори на північ від р. Дунаю фіксували б не слов'ян, а гето-даків. У зв'язку зі сказаним виникає потреба ґрунтовнішого вивчення етногенезу і етнічної історії гето-даків. Визріла необхідність відповісти на питання: гето-даки - сформована етнічна спільнота (етнос), політичне об'єднання господарсько і культурно близьких етносоціальних спільнот чи лише своєрідна ареальна господарсько-культурна єдність споріднених, або ж неспоріднених племінних спільнот?

Не менш складною є проблема ранньої етнічної історії українців Закарпаття, що й нині ще недостатньо розроблена. Окремі з питань етнічної історії населення краю піднімали полемісти, поети і письменники, краєзнавці, релігійні та цивільні історики. Сутність проблеми вони зводили до часу появи слов'ян у Закарпатті, вивчення їх соціального і політичного життя. Слабкість таких підходів очевидна, бо вони не з'ясовують перебігу етнокультурних, етносоціальних і етнополітичних процесів, не виявляють і не уточнюють змін рис і властивостей етнічних спільнот, тобто не розкривають перебігу самих етнічних процесів. Це добре розумів вже М. Грушевський, який слушно зауважував, що в історіософії «... головна увага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності» (24. - с. 11).

Нижче зупинимось на загальній характеристиці вищезгаданих етапів. Кожному з них властиве неповторне поєднання етнодемографічних і міграційних процесів, особливий хід політичних подій, своєрідний господарський, етнокультурний, етнополітичний та ідеологічний (релігійний) розвиток, різні темпи і швидкість перебігу етнічних процесів. Кожен з етапів завершується помітними зрушеннями в традиційно-побутовій культурі, етнічній орієнтації, ментальності, стереотипних поведінки та ін.

Початки слов'янізації Закарпаття (II - V ст.).

Початки слов'янізації Закарпаття чимало дослідників пов'язує з появою у Верхньому Потиссі пам'яток пшеворської і зарубинецької культур. Серед носіїв пшеворської культури виділяють германський і слов'янський (всєдський) комплекси. Слов'янський етнічний елемент виділяють на основі аналізу кераміки і ямних поховань. Проникнення слов'ян в Закарпаття фіксується з кінця I ст. н.е., воно тривало все II - III ст. і, очевидно, супроводжувалося частковою слов'янізацією давніх носіїв. Окремі з археологів заперечують наявність слов'янського етнічного елементу серед пшеворців, говорять про етнокультурне домінування гето-даків, поруч з якими жили племінні групи вандалів та інших германців (33. - с. 225-226; 37. - с. 165, 167; 55; 72 - с. 273-277).

Після падіння в 106 р. Дакії під ударами римських легіонів та її опустошення (багато даків загинуло, а понад 59 тис. їх, як полонених, було відправлено до Риму), лише в ряді районів Верхнього Потисся залишилося домінуюче північно-фракійське населення (34. - с. 508; 37. - с. 168; 38. - с. 150, 44. - с. 31; 70. - с. 31). Після Маркоманських воєн (166/167 - 180 pp.) рух варварських племен вплинув у велике переселення народів, що став причиною постійного тиску варварів на населення прикордонних провінцій імперії. Переміщення великих груп населення помітне і в українських Карпатах. Тут з'являються етнокультурні утворення носіїв черняхівської культури і культури карпатських курганів. Затяжна економічна і політична криза імперії III ст. послабили вплив центральної влади Риму, що була вже нездатна утримувати єдність країни. У цих умовах римляни були змушені у 271 р. залишити Дакію, в якій вони панували понад 160 років (16. - с. 228-229). Все це спричинило складання в українських Карпатах своєрідної політичної ситуації, посилення міграційних процесів та поширення і домінування носіїв культури карпатських курганів. До неї в Закарпатті відносять десятки курганів з рештками групоспалень (Баранинці,

Паладь Комарівці, Пацканьово, Берегово, Ратівці, Петрово, Дяково, Мідяниця та ін.), чисельні знахідки римських монет, господарських знарядь і т. п. Залишки залізнорадного виробництва засвідчують, що в Закарпатті були заселені рівнина, передгір'я, середньогір'я (долини річок Тиси, Ужа, Латориці, Боржави, Ріки), а населення займалося землеробством і скотарством (16. - с. 225; 51. - с. 29-30).

Найбільше дискусій викликала етнічна належність пам'яток культури карпатських курганів. Так, М. Смішко вважав, що носії культури карпатських курганів, як етносоціальна група воєвоєничих кртіїв, сформувалась на основі гето-дакійських традицій та доміників різноетнічних компонентів культури. Кртії разом з сарматами і готами упродовж III ст. робили постійні наскоки на імперію. Згодом вони були асимільовані слов'янами і стали предками літошських хорватів. Цим названий автор культуру карпатських курганів пов'язав із слов'янським етногенезом (61. - с. 148-152).

А. Вакуленко вважає, що носії культури карпатських курганів важко ідентифікувати з якимось одним тогочасним племенем, яке зафіксоване в історичних джерелах. Вона слушно пов'язує формування культури карпатських курганів зі співжиттям гето-дакійських та слов'янських етнічних елементів. При цьому активно йшла слов'янізація гето-даків, а в культурі карпатських курганів все помітніше виступали риси, пов'язані з слов'янськими старожитностями наступної історичної доби (16. - с. 235).

В. Котигорошко спочатку носіями культури карпатських курганів вважав костобоків, згодом почав тлумачити її як таку, що склалася на основі традицій місцевого субстрату і осілих тут на початку нашої ери дакійських племен. Провідну роль в організації, консолідації і поширенні культури карпатських курганів, на його думку, відіграли вандали-астинги. В одній з останніх своїх публікацій В. Котигорошко відмовився від своїх попередніх тверджень, і зробив висновок про те, що у гірські масиви Верхнього Потисся безперервно проникало північнофракійське населення з VI ст. до н.е. В їх середовище упродовж I тис. до н.е. вливались кельтські етнічні елементи та племена даків. Вони поступово інтегрувались в єдиний етнічний масив уже на середину I ст. до н.е. Визначачи появу в Закарпатті нового населення В. Котигорошко заперечує наявність слов'янських елементів у Верхньому Потиссі у II - IV ст. та їх причетність до культури карпатських курганів (36. - с. 227-228; 38. - с. 150; 39. - с. 10-17; 40. - с. 80). Носіями культури карпатських курганів II - IV ст., в основі якої лежали традиції гето-дакійських етнічних

елементи, В. Котигорошко та Й. Черкун вважають різноетнічні групи населення, які, творючи етнічний симбіоз як форму співбуття різних етнічних груп, співіснували в одному регіоні майже не змішувались і ніяко не піддавались асиміляції (38. - с. 150-151; 71. - с. 161-162).

Оцінюючи таким висновком В. Котигорошка та Й. Черкун, Л.В. Вакуленко, проаналізувавши обряд поховань, житло і кераміку носіїв культури карпатських курганів, наголошує, що вони засвідчують присутність в ній слов'янського етнічного елементу, а традиції носіїв названої культури прийняли участь у формуванні матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян (16. - с. 235). На нашу думку слабкість позицій В. Котигорошко та Й. Черкун ще й в тому, що носіїв культури карпатських курганів вони вважають за етнічний симбіоз: кожна етнічна група займає певну ландшафтно-господарську нішу, зберігає свою господарсько-культурну і етнічну специфіку. Справді, симбіоти, проживаючи в одному регіоні, зберігають свою специфіку. Д. Гумільов вірно зауважував, що при цьому в кожного з етнічних колективів існує різний набір господарсько-культурних паників, бо кожен з них використовує різні ландшафти. Так, великороси розселились уздовж річок, а степові простори залишали казахам і вахінкам (26. - с. 517-518). Прикладом майже класичного симбіоза в Закарпатті може бути співжиття місцевих українців і румун з XIV ст. Кожна з названих етнічних груп, незважаючи на постійні господарсько-культурні конфлікти, зберегли свої етнічні традиції. Якщо симбіоти культури карпатських курганів співжили в II - IV ст., то мусили б існувати і в наступні століття. Але в наступні V - VI ст. в Закарпатті фіксується домінування слов'ян. Що ж сталося з даками та іншими симбіотами? Якщо зважимо на те, що вони важко асимілюються, то припущення про симбіозний характер носіїв культури карпатських курганів виглядає непереконливо.

В часи Великого переселення народів кінця IV - V ст. найбільш численними серед переселенців у Закарпатті, очевидно, були різноплеменні групи слов'ян, які тут зустріли як місцевих слов'ян, так залишки даків, готів, гетів, сарматів та ін. Вже на початку V ст., в часи політичного домінування гунів, культура карпатських курганів зникає, а групи етнічних гето-даків у Закарпатті не фіксуються. Можливо, що вони під тиском інших етносів відійшли в гори і спричинили розвиток культури карпатських курганів як давньослов'янської упродовж V ст. в глибовецькому центрі на р. Прут. Аналогічний процес проходив і в Закарпатті, де давньослов'янські пам'ятки V - VII ст. заповнюють хронологічний розрив між

старожитностями культури карпатських курганів і давньослов'янськими пам'ятками VII - IX ст. (49. - с. 52; 58. - с. 5).

Раптове зниження культури карпатських курганів та зникнення гето-даків як окремої етнічної спільноти, скоріш за все, пов'язане з їх слов'янізацією. А це означає, що носіїв культури карпатських курганів, у тому числі й гето-даків, не можна вважати за складові місцевого етнічного симбіозу. Очевидно в IV - V ст. ці групи різноетнічного населення проживали в Закарпатті вже в умовах етнокультурного домінування слов'ян. Лише цим можна пояснити раптове знищення гето-даків і домінування слов'ян у Закарпатті з кінця IV - початку V ст. Такий висновок підтверджується ще й тим, що в місцевому, традиційному відгінному скотарстві та карпатських говірках української мови виявлено чимало пережитків культурних традицій гето-даків (10. - с. 10-13; 38. - с. 150-161; 40. - с. 69; 53. - с. 161; 68. - с. 415-418). Зникнення гето-даків пов'язане не лише із зростанням чисельності слов'ян (2. - с. 280; 9. - с. 75-102, 153; 46. - с. 603; 53. - с. 17-18; 61. - с. 187; 70. - с. 31-34) та їх господарсько-культурним і політичним домінуванням (11. - с. 11; 17. - с. 7-62; 68. - с. 416-417), а й з травматологічного дією зовнішніх чинників на землі даків. Такими травматологічними діями були: розгром державного утворення даків і утворення на їх землях римської провінції, панування в Дакії римлян і ліквідація провінції в 271 р.; поява в районах Верхнього Потисся різноетнічних груп тюркомовного, германомовного і слов'яномовного населення; панування гунів та розвал їх державного утворення після смерті Аттіли (453 р.); боротьба за домінування у Південно-Східній Європі між германськими племенами гепідів, остготів, вандалів, герулів, лангобардів та ін. Все це значно полегшувало проникнення слов'ян у Верхнє Потисся. І хоча переселенські рухи слов'ян II - IV ст., спричинені зовнішніми чинниками, були незначними, вони пришвиднили слов'янізацію етнічно розчлорених, політично, господарсько-культурно, духовно і психологічно розчавлених гето-даків. Вони так і не оправдалися після погрому. Тому говорити про групи вільних даків в українських Карпатах чи у Верхньому Потиссі, які в симбіозі проживали тут з іншими етнічними групами видається перебільшенням. Очевидно, можна говорити лише про залишки окремих груп гето-даків, які доволі швидко і охоче політично і культурно консолідувались із слов'янами та етнічно слов'янізувались (3. - с. 6-7, 9-10; 7. - с. 297; 8. - с. 163-169; 17. - с. 76-77, 89; 20. - с. 167; 70. - с. 52-53).

Початковий етап слов'янізації населення Верхнього Потисся характеризувався тим, що слов'янське етнічне навантаження посили майже всі сфери життєдіяльності. Групи слов'янських переселенців, відірвані від своїх історичних батьківщин, відтворення свого етнічного і соціального буття підтримували наслідуванням і пануванням традиційних обрядів, ритуалів, міфів, легенд, казок, народною творчістю, тобто тим, що називаємо етнічною генетичною пам'яттю і передається прямими міжпоколінними зв'язками. Етнокультурна близькість цих слов'янських груп підтримувалась існуванням «архетипів культури» як початкових символів єдності слов'янських племенних етносів. Ці символи єдності залишалися у них майже незмінними упродовж всіх етапів їхнього історичного воступу. Їх наявність не лише полегшувала етнокультурну консолідацію слов'янських переселенських груп, а й посприяла слов'ян Верхнього Потисся у доволі стійкій етнокультурній спільноті.

Щодо процесів слов'янізації іноетнічного населення, то вони, як і велика асиміляція, пов'язані зі зміною традиційного способу життя, обрядів, звичаїв, міфів, етнічної орієнтації і самоідентифікації. Як правило, такі процеси пов'язані зі зміною поколінь, кожне з яких сприймало своє етнокультурне становище і навколишній світ по-своєму. Все це свідчить, що гето-даки II - IV ст. н. е., тобто після їх розгрому римлянами вступили у заключну (меморіальну) фазу свого існування. Вони у війнах з римлянами майже повністю втратили своїх півкозарів, а їх рештки свої зусилля зосередили на збереженні традиційної культури, історичної пам'яті про героїчне минуле предків у вигляді фольклору і легенд. Але порушення історичної цілісності буття гето-даків так розхитало внутрішню єдність їх культурних традицій, стереотипи поведінки та однаковість розуміння ними своєї етнічної єдності і самоідентифікації, що вони, навіть, не зуміли законсервуватися як етнічний ізолят. Їх минуле почало втрачати етнічне навантаження. Вони, втративши відчуття історичного часу, слов'янізувались разом з найвиразнішими традиціями, що ставали складовими мови, народного фольклору, вірувань, обрядів і раціональних знань слов'янських етносів карпато-балканського простору. У процесі вищезазначених чинників спільноту гето-даків було зруйновано настільки, що вони втратили не лише свою етнополітичну і господарсько-культурну єдність, а й свій етнічний дух (ментальність, мораль, вірування, міфологію, мову і т. д.). Даки в результаті невдалих воєн втратили відчуття своєї етнічної і культурної вишестості над сусідами та усвідомлення своєї територіальної єдності. Це розчистило

ших до їх слов'янізації. У них не було історичної практики етнічних і політичних конфліктів зі слов'янами. Крім того, переселенські групи слов'ян відзначались миролюбністю і демократичністю суспільного та громадського життя. Саме це стимулювало доволі швидку слов'янізацію гето-даків. С. Пеняк та П. Пеняк вважають, що ці слов'янізовані носії культури карпатських курганів і, можливо, були предками літописного слов'янського племені хорватів (51. - с. 31; 65. - с. 121). Зважаючи на вище зазначене та на продовження ряду традицій культури карпатських курганів у культурних традиціях слов'ян українських Карпат V - VI ст. і наступних століть, можемо з певністю говорити про культуру карпатських курганів II - IV ст., як про протослов'янську.

Слов'янізація гето-даків підтверджується й антропологічними матеріалами. Аналіз соматологічних, дерматогліфічних і одонтологічних ознак та аналіз груп крові безперечно доводить, що у формуванні українців карпатського антропологічного типу взяли активну участь давньофракійські (гето-дакійські) морфологічні компоненти. За свідченнями Ф. Вовка, Я. Гашиара, В. Бунака, В. Дяченка, Т. Алексеева, С. Сегеди та ін., у формуванні українців Закарпаття прийняли участь певні давньофракійські антропологічні компоненти з їх димарськими ознаками (15. - с. 18-25; 18. - с. 537-562; 29. - с. 156-157; 59. - с. 193-194, 203; 50. - с. 468-470).

Загалом процес слов'янізації залишків гето-даків та різноетнічних груп населення активно проходив не лише в Закарпатті, а й у Трансильванії, бо якщо в 448 р. тут слов'яни згадувались лише в нижній течії річок Тиси і Тіміша, то вже з середини VI ст. древні автори згадують дакійських слов'ян між Дністром та Тисою, а після 551 р. вони вже пишуть про міцні воєнно-політичні союзи дакійських слов'ян, про місцеві слов'янські «варварські королівства» (2. - с. 295; 20. - с. 24-25; 63. - с. 161; 54. - с. 44-45, 52).

Етнокультурний розвиток Закарпаття у VI - VII ст.

Велике переселення народів IV - V ст. не лише утвердили майже 50-річне політичне домінування гунів, а й значно посилили етнічну строкатість населення Подунав'я і Потисся. Гуни у свої переселенські рухи і війни втягнули групи інших етносів. У часи гуньського панування повністю згасають традиції носіїв культури карпатських курганів. Уже в 527 р. слов'яни згадуються під своїм власним іменем у Карпатах і на Дунаї, а після 534 р. слов'яни-склавини вже регулярно переходять Дунай. Після розгрому аварями і лангобардами гетів

(551 р.) у Нижній та Верхньому Потиссі почалось аварське військово-політичне домінування. Аваря послапили свій тиск на слов'янські (склавинські) племена хорватів у верхів'ях річок Дністри і Прута. Це спричинило їх рух із Прикарпаття у райони Верхнього Потисся, де вони знайшли вже слов'янських нащадків носіїв культури карпатських курганів. Частина хорватів, носіїв праякої культури, залишилась у Верхньому Потиссі і остаточно визначила не лише слов'янський етнічний характер місцевого населення, а й його хорватську етноплеменну належність. Друга частина хорватів рухалась на захід у Словаччину і чеську Крконопу та на Балкани. Саме ці нові переселенці стали збудинком активного господарсько-культурного і політичного розвитку місцевого населення, провідною силою у формуванні військово-політичних союзів («славиній») (7. - с. 274, 276, 284-285, 297; 43. - с. 42-43; 51. - с. 31-32; 53. - с. 164-165; 70. - с. 36-37; 72. - с. 304).

Уже з першої половини I тис. н.е. в Закарпатті мешкала слов'янізована людність, яка прямо причетна до пам'яток культури карпатських курганів, а з середини I тис. н.е. тут вже домінувало слов'янське населення праяко-корчаківської культури. Це підтверджується й тим, що територія поширення карпатського антропологічного типу співпадає як з поширенням культури карпатських курганів, так з територією розселення білих хорватів (15. - с. 140; 52. - с. 171-174; 56. - с. 313). З середини VI ст. слов'яни у Середньому Подунав'ї та Верхньому Потиссі фіксуються й письмовими джерелами. Ціми слов'янами були хорвати. Вони населили майже всю територію українських Карпат, частково проживали в Польщі і Чехії, а також на Балканах і в Далмації. Вірогідно, що в 560 р. вони створили самостійне військово-політичне об'єднання («славиній») Велику Хорватію. Її південно-східні межі сягали витоків Пруту, Серету і Тиси, басейну середнього Дністра в районі р. Ушці. Далі кордони Великої Хорватії простягались уздовж Карпат (Бескід і Татр) до витоків Вісли і Одери. У Закарпатті хорвати займали басейн верхньої і середньої течії р. Тиси та Східну Словаччину. Західні кордони хорватів сягали до р. Білої Ельстер, що пливе в Лейпцигську долину Троянд (31. - с. 134; 47. - с. 11-12).

Доба VI - VII ст. - це час розвитку праякої культури слов'ян Прикарпаття і Верхнього Потисся, де вже з V ст. фіксується етнокультурне домінування слов'ян-склавинів. Цей час хронологічно співпадає з часом існування Великої Хорватії. Перші відомості про хорватів залишив візантійський імператор К. Багрянородний. Говорячи про переселення хорватів на Балкани, він відзначав, що

частина їх залишилась на батьківщині і відома під назвою «білохорвати». Він відзначає, що «Велика ж Хорватія, що називається ще «Білово», по сьогодні залишається нехрещеною» (4. - с. 117, 119-120, 125, 125).

Перша хвиля міграції хорватів у Далмацію тривала з 591 до 600 року, друга - почалась у 626 р. і завершилася завоюванням Далмації та її слов'янізацією. Слов'яни тут заснували власне державне утворення, що складалось з окремих князівств (жупій). До міграції хорватських племен (теребовляни, присяни, поборани, делашани та, можливо, суличини) були втягнуті групи етнокультурно і територіально близьких їм дулібів, бужан, уличів і, очевидно, белзан. Про участь закарпатської частини хорватів у цих переселеннях свідчить схожість багатьох топонімів українських Карпат і Хорватії (11. - с. 74; 13. - с. 164; 31. - с. 134; 47. - с. 19-20; 57. - с. 434).

У результаті цих переселень у 20-ті роки VII ст. з етнополітичного утворення Великої Хорватії виділились дві її частини - хорвати і білі хорвати. Останні продовжували мешкати на своїй історичній батьківщині (в Галичині і Закарпатті), зберігати свою самоназву впродовж VII - X ст. Дослідники розходяться в локалізації Великої Хорватії, але сходяться в тому, що білохорвати належали до східнослов'янського світу (11. - с. 47-49; 22. - с. 78; 43. - с. 57-60, 84).

У 622 р. авари розгромили військово-політичне об'єднання хорватів. Це прискорило процес етнокультурного і політичного відокремлення хорватів від білих хорватів. В. Гоповський, проаналізувавши весільні пісні лемків, прийшов до висновку про племінну мозаїчність білих хорватів. До переселення на Балкани воєнно-політичний союз білих хорватів складався, як і інші літописні східнослов'янські племінні союзи, з етнічно близьких племінних етносів (22. - с. 79, 43. - с. 59-60). Ті з хорватів, котрі переселились на Балкани, слов'янізувавши залишки місцевого населення Далмації, освоївши частину його традицій і, прийнявши християнство з Риму, стали творцями і носіями нових традицій, новою етнокультурною і етнополітичною спільнотою.

Друга їх частина, що з 20-х років VII ст. все частіше виступала під назвою білих хорватів, залишилась в українських Карпатах, в тому числі й в Закарпатті. Тут вони розділились на кілька етно-територіальних племінних утворень і постійно поповнювались незвичними групами східнослов'янських переселенців. Загалом Верхнє Потися в V - VII ст. було заселено носіями праязької культури, тобто білими хорватами. До археологічних пам'яток цієї доби

відносять поселення в Берегові, Галочі, Холмоку, Злацеві, поселення і могильники в Ужгороді та ін. (51. - с. 33-34; 53. - с. 22-45). І Крал вважає, що вже наприкінці V ст. слов'яни освоїли не лише долину річки притоки Дунаю, а й високогірну частину долини р. Боржави та її притоків (76. - с. 9). Загалом слов'янські пам'ятки праязької культури Закарпаття VI - VII ст. представлені не лише поселеннями на берегах річок, потоків і водоймів у місцях придатних для ведення комплексного землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства і поодинокими городищами, а й чисельними житлами стовпової чи зрубної техніки, могильниками, ліпною і гончарною керамікою, ковальськими і деревообробними інструментами, оздобами і т. ін. (7. - с. 276, 279, 281, 283-284; 51. - с. 32-33; 53. - с. 20-24, 28-31).

Аналіз археологічних матеріалів дав підстави дослідникам говорити, що пам'ятки праязької культури VI - VII ст. створювалися доволі замкнутими групами людей, яким були властиві певні трудові і побутові традиції. Тому їх можна прив'язати до конкретних племінних етносів (7. - с. 271-272). Водночас ці матеріали дали підстави археологам стверджувати про безперервний процес слов'янського етногенезу в Закарпатті впродовж середини і другої половини I тис. н.е. та у наступні історичні часи. Це засвідчується прямими зв'язками традицій носіїв культури карпатських курганів II - V ст. з традиціями праязько-карпатської культури V - VII ст., а та плавна переросла в баньську й Лука-Райковецьку культуру VIII - IX ст. (52. - с. 174-181; 56. - с. 313). Це достатньо аргументовано доказали й мовознавці, які засвідчили, що в місцевих говорах української мови збереглося чимало слідів давньослов'янської мовної єдності до X ст. і т. п. (1. - с. 8, 28. - с. 5; 28. - 79-82).

Етнокультурний розвиток Закарпаття VIII - IX ст.

Слов'янські пам'ятки Луки-Райковецького типу VIII - IX ст. Закарпаття майже ідентичні з слов'янськими пам'ятками Прикарпаття та Правобережної України. Належність цих пам'яток та носіїв цієї культури до східнослов'янського світу не викликає жодних сумнівів. Це засвідчується як археологічними і письмовими матеріалами, так і ліnguістичними дослідженнями. Це підтверджує землеробсько-скотарський чи скотарсько-землеробський характер господарства. Знаряддя праці, напівземлянкове житло стовпової чи зрубної конструкції стін, гончарний посуд, поховальні обряди з трупоспаленням і курганними могильниками VII - IX ст. Закарпаття,

Прикарпаття і Правобережної України майже повністю ідентичні (51. - с. 31-34; 53. - с. 161-162, 174-181; 56. - с. 313-318, 321-322).

Співставлення археологічних матеріалів і письмових відомостей, зокрема відомостей «Повісті минулих літ», дає підстави говорити про належність місцевого населення до бідохорватської племенно-етнічної спільноти. Цілком очевидно, що слов'янські старожитності VIII - IX ст. хронологічно пов'язані з більш пізнішим списком східнослов'янських племен «Повісті минулих літ», а тому їх слід пов'язувати з культурно-історичним та соціальним розвитком білих хорватів в українському Передкарпатті й Закарпатті. Такий племенно-етнічний характер населення Верхнього Потисся зберігався упродовж VIII - IX ст. Навіть тоді, коли в 791-796 рр. вправ Аварський каганат і Тисо-Дунайський басейн став пристанищем різноетнічних груп населення, у Закарпатті слов'яни складали стабільну компактну етнічну групу, яка упродовж тривалого часу зберігала свою мовну і етнокультурну традиції. Цими слов'янами були білі хорвати. Поруч з ними проживали нечисельні групи аварів, котрі упродовж VIII - IX ст. слов'янізувались настільки, що їх не можна виділити ні за могилянками, ні за обрядами поховання (5. - с. 109; 39. - с. 180-195).

Протягом IX ст. хорвати продовжували населяти території по сусідству з дулібами і волтинами від витоків Пруту, Серету, Тиси і середньої течії Дністра. У пониззях Дністра вони зазнавали наскоків печенігів, очевидно саме тоді у Верхньому Потиссі, населеному білими хорватами і нечисельними групами різноетнічного населення, йшов процес утворення ранньодержавних утворень («Славій»).

Перші письмові згадки про «Славій» зустрічаються вже в письмових джерелах VI - початку VII ст. У VIII - IX ст. у Верхньому Потиссі існував союз ободритів на річці Бодрог, що згадується у письмових джерелах під 824 роком. Такі «Славій», очевидно, існували і в Закарпатті, про що свідчать не лише десятки поселень в долинах річок Уж, Латориця, Боржава, Тиса, Бодрог та ін., а й укріплені городища в Ужгороді, Білках, Олександрії, Варах (Боржава), Будулеві, Данилові, Дулові, Малій Копані, Лазях, Солотвині та ін. В укріплених городищах, обнесених земляними валами і ровами, та чисельних землеробсько-скотарських поселеннях у долинах річок виявлено не лише сліди залізодобування (в с. Холмоці Ужгородського району, в Радванці і на Замковій Горі в Ужгороді, с. Червеньові - на Мукачівщині, с. Бучі - на Березівщині), а й справжні центри залізобудівної справи (в селах Нове Клинове і Дяково - на Виноградівщині). Навколо ряду городищ сформувались ранні

державні утворення (жупи), що у візантійських джерелах називались «Славиніями». Вони були такими етнополітичними утвореннями (жупами) споріднених племен, які в літописці Нестора виступають під назвою племен. Такі з городищ як Солотвино, Боржава (с. Вара) та Ужгород, очевидно, стали помітними економічними і політичними центрами слов'ян Закарпаття (2. - с. 310; 45. - с. 43; 51. - с. 34-35; 53. - с. 74-82, 162-163; 76. - с. 9).

Аналіз археологічних, історичних та етнографічних матеріалів дає підстави говорити про складну етноплеменну мозаїчність давньоукраїнських племен. Вона проявлялась у наявності великих територіальних етноплеменних союзів, локальних племенних територіальних союзів, племен, підплемен (фратрій), родів, родинно-клянових груп, сімейних общин, сімей. Такий поділ був характерний для давніх українців VII - IX ст. Його зафіксував літописець Нестор, назвавши такі власні територіальні етноплеменні союзи давніх українців: волони, древліани, сіверяни, бужани, тіверці, уличі, білі хорвати, кривчичі, радимичі та ін. Такі етноплеменні чи етнотериторіальні спільноти прийнято називати субетносами. В етнології субетносами називають внутрішні територіальні частини етносів, які вирізняються певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе оточуючим на основі взаємної компліментарності, локального і загальноетнічного самосвідомості. Літописці білі хорвати були типовим субетносом давньоукраїнського етносу VII - IX ст. У них проявлялись: певні культурно-побутові особливості, протиставлення себе неслов'янським етнічним групам та, навіть, слов'янським етноплеменним утворенням, локальною самосвідомістю і самоназвою, загальноетнічною свідомістю і т. ін. Майже всі давньоукраїнські субетноси створили власні ранньодержавні утворення, а протягом XI - X ст. сконсолідувались у складі Київської держави. Утворення єдиної держави прискорило процес їх етнокультурної консолідації в єдиний етнос, відомий під загальною назвою русини вже з 911 року (66. - с. 93-94, 97). Доказом провів давньоукраїнської загальноетнічної свідомості білих хорватів убачаємо як у тому, що вони взяли участь у походах київських князів на Царгород у 907 і 972 рр., так у швидкому прийнятті ними етноніму русини після походів Володимира Великого в Карпати в 981 і 992 рр. (65. - с. 5-6; 74. - с. 68-70).

Важливим також є питання державно-політичної належності Верхнього Потисся, в тому числі території історичного Закарпаття у IX ст. Угорські історики, спираючись на повідомлення «Геста

Гунгарорум» з XII ст., доказують, що Верхнє Потисся перебувало під політичним контролем Болгарії часів царя Сімеона (892-927 рр.), в часи якого болгарська держава простягалася аж до українських Карпат. Навсвєнє тоді Болгарія контролювала солтні кошальні Соливери Карпат. Навсвєнє тоді Болгарія контролювала солтні кошальні Соливери Карпат. Навсвєнє тоді Болгарія контролювала солтні кошальні Соливери Карпат. (в околицях Пришева), Солотвина на Тиси та Морона в Трансильванії. Угорський мовознавець Я. Меліха навіть ім'я легендарного князя Лаборця виводив з торко-болгарської мови. Для управління підлеглими територіями болгари використовували систему городищ. Вони засвідчуються чисельними слов'яно-болгарськими топонімами в Потиссі і Подунав'ї: Бел-град, Черн-град, Нов-град, Виш-град, Унг-град, Зем-плни та ін. Трансильванія, що череззможжам була населена русько-болгарським населенням, нечисельними групами романокомовних вастухів, залишками германців і аварів, майже повністю перебувала під владою Болгарії (24. - с. 221-222; 50. - с. 301; 51. - с. 34-37; 68. - с. 422-423). Окремі з дослідників сфери впливу Болгарії поширюють майже на все історичне Закарпаття аж до р. Лаборця, в межах якого зафіксовано понад 35 топонімів «Осой», що вважаються результатом болгарських впливів. На доказ цього наводиться її надгробна плита з могили болгарського князя Пресіана, що виявлена в словицькому м. Міхаловцях і датується 996/997 - 1060/61 рр. (5. - с. 108-109; 64. - с. 246-248; 68. - с. 421-423; 69. - с. 397-404). Ціком очевидно, що тоді в Закарпатті існували місцеві «Славинії» (жупи), що перебували у політичній залежності від Болгарії, бо письмові джерела свідчать, що в 892 р. солтні джерела і шахти Мирамородщини контролювались болгарами. На чолі таких «Славиній» стояли спадкові вожді, що спирались на власну військову дружину (19. - с. 154-155; 36. - с. 32). Певним чином це підтверджував Анонім, який писав, що в 903 р. угорці після триденного штурму взяли замок Боржаву, який належав болгарському царю Салану (Сімеону), і половили його вояків (68. - с. 423).

Ряд авторів доказує, що Закарпаття, принаймні західна його частина й Східна Словаччина, перебувало під впливом Великої Моравії часів правління Святоплука (871-894 рр.) чи навіть входило до її складу (6. - с. 15-17; 32. - с. 48-49; 50. - с. 48). Входження Закарпаття до складу Великої Моравії спростував С. Пап. Він слушно зауважив, що прийняте там християнство (863-864 рр.) проіснувало дуже короткий історичний період. На зміну йому прийшло християнство західного обряду. Велика Моравія його дотримувалась вже з кінця IX ст. Це засвідчується й сучасним католицизмом словаків. Панування візантійсько-руського обряду в українців (русинів) Закарпаття і

Прикарпаття, на думку дослідника, є свідченням того, що в добу приходу угорців ці землі не належали Великоморавській державі (48. - с. 102-103). Якщо б Закарпаття входило до складу Великої Моравії, то тут би вже з кінця IX ст. домінував католицизм. Твердження про входження Закарпаття до складу Великої Моравії не підтверджується жодними достовірними фактами, а спирається на припущення і домисли.

Отже, етнічний розвиток Верхнього Потисся, в тому числі й історичного Закарпаття, як слов'янської і давньоукраїнської землі починається вже з II ст. н.е. Етнокультурні особливості культури карпатських курганів дають підставу племачити її як протослов'янську, а антропологічні дані засвідчують слов'янізацію гето-даків, антропологічні особливості яких переважають у карпатському антропологічному типі, що є панівним в українців Карпат, в тому числі й Закарпаття. Етнокультурні традиції носіїв праморської культури Верхнього Потисся VI - VII ст. засвідчують домінування слов'янських етноплеменних спільнот у вигляді хорватського етноплеменного союзу - Великої Хорватії. Її розгром прискорив процес відокремлення карпатських хорватів як самостійного субетносу давньоукраїнського етносу - білих хорватів, які стали субстратною основою русько-українського населення історичного Закарпаття.

1. Антонович Н.С. Закарпатская грамота 1404 года // Научные записки Ужгородского университета. - Ужгород, 1995.
2. Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э. - I тысячелетия н. э. - М., 1986.
3. Аулік В.В. Населення південно-західного помраниччя Київської Русі (з історії Галицької землі V - X ст.) // Київська Русь: культурна традиція. - К., 1982.
4. Багрянородный Константин. Об управлении империей. - М., 1989.
5. Балагурі Е.А., Алешкевич Я. Старожитності Верхнього Потисся періоду віднайдення угорцями Батьківщини (Нові аспекти і концепції) // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія Історія. Випуск 3. - Ужгород, 1999.
6. Балагурі Е.А. Ужгород в Давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. - Ужгород, 1993.

7. Баран В.Д. Східнокарпатський регіон у V - VII ст. н.е // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4-х томах. - Львів, 1999. - Т. I.
8. Баран В.Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за певними археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. - К., 1983.
9. Баран В.Д. Чернівецька культура. - К., 1981.
10. Бернштейн С.Б. Проблемы карпатского языкознания // Карпатская диалектология и ономастика. - М., 1972.
11. Бескид Н.А. Карпаторусские древности. - Ужгород, 1928.
12. Бидзюк В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі вищої ери. - К., 1971.
13. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. - К., 1968.
14. Бромлей В.Ю. Очерки истории этноса. - М., 1983.
15. Бунак В.В. Антропологические исследования в Закарпатской области // Краткие сообщения Института этнографии. Вып. 4. - М., 1948.
16. Вакуленко Л.В. Населення Східних Карпат в пізньоримський час // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х томах. - Львів, 1999. - Т. I.
17. Вакуленко Л.В. Пам'ятки підір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. - К., 1977.
18. Вовк Ф. Антропологічні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4-х томах. - Львів, 1999. - Т. I.
19. Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церков в жупі Угоча // Науковий збірник товариства «Просвіта». - Ужгород, 1925. - річник IV.
20. Гавтик Л. Моравская народность в эпоху раннего феодализма // Вопросы этногенеза и этнической истории восточных романцев. - М., 1976.
21. Гиндин Л.А. Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации Карпато-Балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннеславянских государств и народностей. - М., 1987.
22. Гонюковский В. У истоков народной музыки славян. - М., 1971.
23. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справи раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. - К., 1991.

24. Грушевський М. Історія України-Русі. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. - К., 1991. - Т. I.
25. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. - Л., 1989.
26. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. - М., 1993.
27. Дзюндзюленский И.А. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах украинских Карпат // Тезисы докладов VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук. - М., 1964.
28. Дзюндзюленський Й.О. Лексичні дані про східних слов'ян на Закарпатті до X ст. // Тези доповідей V Міжуніверситетської республіканської славистичної конференції. - Ужгород, 1962.
29. Етнографія України. Навчальний посібник. - Львів, 1994.
30. Етнографія і смежні дисципліни. Етнографічне субдисципліни. Школи й напрями. Методи. - М., 1988.
31. Залізничак Л. Нариси стародавньої історії України. - К., 1994.
32. Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 1993. - Т. I.
33. Колак В.Д. Особливості етнічної історії східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях вищої ери // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4-х томах. - Львів, 1999. - Т. I.
34. Колосовская Ю.К. Кельты, иллирийцы, фракийцы на Дунае // История Европы. - М., 1986. - Т. I.
35. Корольков В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной и Центральной Европы // Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. - М., 1985.
36. Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения населения и этнокультурной принадлежности Верхнего Потисья римского времени // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. - Nitra.
37. Котигорошко В.Г. Культура римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. - Львов, 1991.
38. Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья и римские провинции Паннонии и Дакки // Сарайка - Карпатика. Выпуск 5. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998.
39. Котигорошко В.Г. Проблеми етно-культурних процесів в Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. - II ст. н.е. // Археологія. - 1991. - № 4.

40. Котигорошко В.Г. Фракийці Верхнього Потисся (III в. до н. з. - IV в. н. з.). - Ужгород, 1995.
41. Літопис руський. - К., 1989.
42. Мала енциклопедія етнологічного знання. - К., 1996.
43. Мельник В.М., Шинькова Е.В. Ранняя этническая история южных славян. - Запорожье, 1986.
44. Момзен Т. История Рима. - М., 1949. - Т. V.
45. Нариси історії Закарпаття. - Ужгород, 1993. - Т. I.
46. Народы мира. Историко-этнографический справочник. - М., 1988.
47. Паптелич С. Прабатьківщина хорватів та шлях їх міграцій на Балкани. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. - Львів, 1996.
48. Пап С. Початки християнства на Закарпатті. - Філадельфія, 1983.
49. Пеняк П. Проблема давніх слов'ян Закарпаття в працях Федора Потушняка // Сатуріса - Карпатика. Випуск 9. - Ужгород, 2001.
50. Пеняк П., Пеняк С. Верхнє Потисся і давньослов'янські державні об'єднання другої половини I тисячоліття нашої ери // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Пашкевича (23-24 жовтня 1992 року). - Ужгород, 1992.
51. Пеняк С.І., Пеняк П.С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. - Ужгород, 1998.
52. Пеняк С.И. Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатской области УССР // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. - К., 1988. - Т. 4.
53. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI - XIII ст. - К., 1980.
54. Петров П. Военно-политические союзы болгарских славян // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. - М., 1987.
55. Потушняк Ф. Археологічні знахідки в Ужгороді // Газ. Закарпатська правда. - Ужгород, 1953. - 13 червня.
56. Приходько О.П. Східні Карпати у VIII - IX ст. // Етиогенез та етнічна історія населення українських Карпат: У 4-х томах. - Львів, 1999. - Т. I.
57. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». - М., 1972.
58. Русакова И.П., Тимошук Б.А. Кочия - славянское поселение V - VIII вв. на р. Прут. - М., 1984.
59. Сегеда С. Основи антропології. - К., 1995.

60. Сегеда С.П. Антропологічний склад українців Східних Карпат // Етиогенез та етнічна історія населення українських Карпат. У 4-х томах. - М., 1999. - Т. I.
61. Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. - К., 1960.
62. Сочинения Константина Багрянородного «О фемах» и «О народах». - М., 1899.
63. Степико М. Буття етносу: витоки, сутність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). - К., 1998.
64. Стрипський Я. Путаниця около назв Осой // Литературна неділя. - Ужгород, 1942. - річник IV.
65. Тиводар М. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX - першої половини XX ст.) // Сатуріса - Карпатика. Випуск 6. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII - XX ст. - Ужгород, 1999.
66. Тиводар М. Етнологія. Навчальний посібник. - Ужгород, 1998.
67. Тиводар М.П. Основні етапи етнічної історії Українських Карпат // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). - Ужгород, 1993.
68. Тиводар М. Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX - першої половини XX ст. - Ужгород, 1994.
69. Ткадлічек В. Кирицький напис в Михаловцях // Науковий збірник музею української культури в Свиднику. - Братислава, 1986. - Т. 14.
70. Украинские Карпаты: История. - К., 1989.
71. Черкуя Й.К. Аспекти історіографічного дослідження етнічної історії Верхнього Потисся I - V ст. н. е. // Сатуріса - Карпатика. Випуск 5. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. - Ужгород, 1998.
72. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняхов І.Т. Археологія та стародавня історія України. - К., 1992.
73. Шандор В. Закарпаття. Історично-правий нарис від IX ст. до 1920. - Нью-Йорк, 1992.
74. Bonkálós, A. A rutének (ruszinok). - Budapest, 1940.
75. Gáspár J. A keleti szlávok antropológiája különös tekintettel a kárpátokjai ruszinokká // ж. Зоря - Najnal. - Ужгород (Унгвар), 1943. - річник III. - число 1-4.
76. Král J. Boržava v Podkarpatské Rusi. - Bratislava, 1936. - Díl 3.